

УДК 340.12 : 343.3 : 343.917 : 329.78

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.2>

ЛІВИЙ РАДИКАЛІЗМ ТА ЙОГО НЕЛЕГАЛЬНІ ФОРМИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Васильчук Є.О.,

*доктор політичних наук,
доцент кафедри фінансового моніторингу та підприємництва
Черкаського державного бізнес-коледжу
ORCID: 0000-0002-7119-5971
e-mail: vasilchuk220384@gmail.com*

Джолос С.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: 0000-0002-0001-5523
e-mail: debofor@gmail.com*

Брайченко С.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент, незалежний дослідник
ORCID: 0000-0002-4429-0770
e-mail: bsnchk@i.ua*

Васильчук Є.О., Джолос С.В., Брайченко С.М. Лівий радикалізм та його нелегальні форми: політико-правовий аспект.

Стаття присвячена політико-правовим аспектам лівого радикалізму та його нелегальних форм.

Виявлено, що політичний радикалізм – це суспільна ідеологія та політична практика, що прагне швидкого здійснення докорінних змін у багатьох сферах суспільного життя із використанням різних методів, у т.ч. протиправних і насильницьких.

З'ясовано, що фундамент ідеології політичного радикалізму заклав Ж.Ж. Руссо, який у середині XVIII ст. за допомогою теорії природного права і суспільного договору обґрунтував теорію народного суверенітету, право народу на управління державою і навіть т.зв. «право на повстання», тобто надзвичайно радикальні і навіть революційні ідеї, особливо для часів абсолютної монархії і традиційного суспільства.

Вказано, що з часів Ж.Ж. Руссо політичний радикалізм значно розвинувся і трансформувався. Зауважено, що, у межах цієї праці важливу роль відіграє поділ радикалізму на правий і лівий, при цьому основну увагу приділено останньому.

Зазначено, що рівень радикалізму у сучасному українському суспільстві є вельми високим; при цьому, попри ту обставину, що все більших масштабів набуває саме правий радикалізм, а лівий радикалізм поступово втрачає свої позиції, прояви останнього все одно залишаються вельми помітними.

Наведено основні нелегальні форми лівого радикалізму у сучасній Україні, зокрема такі, як: а) проведення незаконних масових заходів (мітингів, демонстрацій тощо); б) організація навчально-тренувальних таборів для радикалів; в) руйнування культурно-історичних споруд; г) розміщення фотографій та персональних даних політичних опонентів у публічному доступі; ґ) учинення дій, що завдають безпосередньої шкоди інтересам людини, суспільства й держави тощо.

Вказано, що досвід історії та сучасності свідчить, що радикалізм, за самою своєю сутністю, таїть у собі значну загрозу для правопорядку, національної безпеки, конституційного ладу, життя і здоров'я громадян та інших значних суспільних цінностей. Наголошено, що держава має вживати

комплексних заходів для недопущення сплеску злочинності, якими би гаслами остання не прикривалася; при цьому, важлива роль належить превентивним, припиняючим та ретрибутивним заходам, здійснюваним правоохоронними органами держави відповідно до чинного законодавства для захисту правопорядку, суспільства і держави від протиправних посягань.

Ключові слова: ліві, праві, радикалізм, політичний радикалізм, лівий радикалізм, правий радикалізм, правопорядок, держава, правоохоронні органи, юридична відповідальність.

Vasylchuk Ye.O., Dzholos S.V., Braichenko S.M. The left-wing radicalism and its illegal forms: the political and legal aspect.

The article is devoted to the political and legal aspects of the left-wing radicalism and its illegal forms.

It has been established that political radicalism is a social ideology and political practice aimed at the rapid implementation of fundamental changes in various spheres of public life through the use of different methods, including unlawful and violent ones.

It has been determined that the foundations of the ideology of political radicalism were laid by Jean-Jacques Rousseau, who, in the mid-18th century, through the theory of natural law and the social contract, substantiated the doctrine of popular sovereignty, the right of the people to govern the state, and even the so-called "right to rebellion." These were exceptionally radical and even revolutionary ideas, especially for the era of absolute monarchy and traditional society.

It is noted that since the time of Jean-Jacques Rousseau, political radicalism has significantly developed and transformed. It is emphasized that within the framework of this study, an important role is played by the division of radicalism into right-wing and left-wing forms, with the primary focus placed on the latter.

It is noted that the level of radicalism in contemporary Ukrainian society remains quite high. Despite the fact that right-wing radicalism has been gaining increasing momentum, while left-wing radicalism has been gradually losing its influence, the manifestations of the latter still remain rather noticeable.

The main illegal forms of left-wing radicalism in contemporary Ukraine are identified, including the following: a) organization and conduct of illegal mass events (rallies, demonstrations, etc.); b) establishment of training camps for radicals; c) destruction of cultural and historical monuments or sites; d) publication of photographs and personal data of political opponents in open access; e) actions that cause direct harm to the interests of the individual, society, and the state, among others.

It is noted that both historical and contemporary experience demonstrate that radicalism, by its very nature, poses a significant threat to law and order, national security, the constitutional system, the life and health of citizens, and other fundamental social values. It is emphasized that the state must undertake comprehensive measures to prevent any surge in criminal activity, regardless of the slogans under which it may be disguised. In this context, an important role belongs to preventive, suppressive, and retributive measures implemented by the state's law enforcement agencies in accordance with current legislation, aimed at protecting law and order, society, and the state from unlawful encroachments.

Key words: the left-wing forces, the right-wing forces, radicalism, political radicalism, left-wing radicalism, right-wing radicalism, law and order, the state, law enforcement agencies, legal responsibility.

Постановка проблеми. Загальні закономірності розвитку державо-правових явищ дають підстави стверджувати, що політичний радикалізм є достатньо поширеним явищем як в сучасності, так і в історичній ретроспективі. Водночас, у зв'язку з істотною еволюцією політичної системи суспільства в ході розгортання історичного процесу, трансформується і політичний радикалізм, набуваючи все нових рис, форм та обрисів. Таким чином, з'ясування сутності сучасного політичного радикалізму як суспільної ідеології та політичної практики, що вимагає надзвичайно швидких докорінних змін основних засад суспільного життя за допомогою використання найрізноманітніших, у т.ч. і протиправних та насильницьких методів, є вельми важливим теоретичним і практичним завданням сучасної політико-правової науки.

Аналіз досліджень і публікацій. Слід сказати, що досліджуваної проблематики торкалися праці багатьох мислителів, серед яких, насамперед, слід згадати таких дослідників, як: О.П. Голобуцький, Г.Г. Демиденко, С.В. Джолос, Ю.С. Кононенко, Б. Кухта, М.І. Мельник, О.В. Петришин, Ж.Ж. Руссо, М.І. Хавронюк та ін.

Формулювання цілей статті. Разом із тим, певні аспекти досліджуваної проблематики залишилися поза увагою дослідників, тож у межах цієї статті ми плануємо вирішити такі основні завдання: а) визначити основні засади політичного радикалізму як такого; б) вказати на основні тенденції розвитку сучасного політичного радикалізму в Україні; в) розкрити основні риси, прояви і нелегальні форми сучасного лівого радикалізму; г) означити основні засади реакції держави на діяння радикалів тощо.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, варто зауважити, що політичний радикалізм – це характеристика певної політичної партії, об'єднання, які у програмах вимагають глибоких системних змін правлячого режиму, готові використовувати різні методи для досягнення нових цілей, що мали б замінити застарілі; при цьому, політичний радикалізм передбачає докорінне вирішення різних проблем чи питань міжнародної та внутрішньої політики, а крайньою його формою є революційний шлях, що передбачає зміну політичної системи і політичного режиму за дуже короткий час [1, с. 368-369]. Тож, не випадково, прийнято вважати, що фундамент ідеології політичного радикалізму заклав відомий французький просвітник Ж.Ж. Руссо (1712-1778), котрий, використовуючи теорію природного права і суспільного договору, обґрунтував теорію народного суверенітету і навіть право на повстання [2; 3, с. 104-105].

Разом із тим, варто зауважити, що якщо в умовах традиційного суспільства й абсолютної монархії XVIII ст. народний суверенітет, право народу на управління державою і т.зв. «право на повстання» вважалися вельми радикальними ідеями, то зараз вони є доволі звичною практикою, а політичний радикалізм набуває все нових і нових форм.

Комплексний аналіз стану громадської безпеки доводить, що на рубежі XX – XXI ст. політичний радикалізм став буденною реальністю в Україні. Його вияви спостерігаються в пропаганді насильства, політизованому хуліганстві з боку активістів деяких громадських об'єднань, агресивному ставленні до інакодумства тощо. Особливу стурбованість викликає схильність окремих радикально налаштованих осіб до екстремістської й терористичної діяльності. Така деструктивна політична активність створює значні ризики для стабільного функціонування соціально-політичних інститутів та безпеки сучасного українського суспільства.

Сьогодні в радикальному політичному таборі спостерігається реорганізація та перегруповання сил. Маргінальні спільноти прагнуть суттєво зміцнити організаційний напрямок своєї діяльності, позбутися неформального статусу «чайних клубів», «фіктивних організацій» або субкультурних «гуртків за інтересами» і заявити свої претензії на владу та суспільні ресурси. Задля цього їхні керівники й неформальні лідери намагаються переглянути тактику своєї діяльності, оновити політичний реквізит, використовувати сучасні форми соціального камуфляжу для посилення ефективності агітації, пропаганди та вербувальної активності серед цільових аудиторій. За таких умов стиснена пружина радикалізму прагне набрати новий потенціал для того, щоб завдати чергового удару по інтересах особи, суспільства й Української держави.

Порівнюючи можливості різних флангів радикального політичного табору, потрібно зазначити, що політичний клімат в Україні зараз є несприятливим для лівих радикалів. Стратегічна ініціатива в суспільному житті перехоплена в них ультраправими.

Лівий, а особливо ліворадикальний, рух загалом, без урахування атрибутивних, ідеологічних і діяльнісних відмінностей його суб'єктів, суттєво здрібнів. Значна кількість малочисельних партій, маргінальних спільнот і груп, які нещадно критикували та відкрито ворогували одна з одною, не змогли досягнути єдності й консолідації для здобуття влади. У лівацькому таборі спостерігається ідейна криза, найбільш яскраві, соціально орієнтовані, «антикапіталістичні» гасла перехоплені ультраправими опонентами, багато активістів цих спільнот вимушено «вкраплені» в інші, більш помірковані політичні об'єднання й організації. Можливості стати масовими рухами виявилися для лівих радикалів нереалізованими. Через це в науково-експертних колах і в масовій свідомості переважають невиправдано оптимістичні думки про те, що ліві радикали є «каліфами на годину», вони втратили свій вплив серед населення, а тому не становлять суттєвої загрози та не варті належної уваги. Однак потенціал ліворадикальних сил є ще не вичерпаним.

Соціально-економічні катаклізми, тривала політична нестабільність, хвилеподібне зростання злочинності формують постійне відчуття невпевненості в завтрашньому дні та зневіру найбільш соціально незахищених прошарків населення у швидкому поліпшенні загальної ситуації в країні. Політичні сили, що «грають у лівизну», можуть отримати новий імпульс і шанс для свого реваншу. Отже, актуальність досліджуваної проблеми не зменшується.

Для розуміння питомої ваги в суспільстві й політичного потенціалу радикалів доцільно розглянути нелегальні лівацькі форми громадського активізму. Аналіз подібних явищ дає змогу виокремити певні найбільш популярні напрямки нелегальної протестної активності лівих радикалів, що розгорнули свою діяльність в Україні мало не з перших днів її незалежності, адже ще початку 1992 р. ВКПБ разом з ідейно спорідненими організаціями проводила пікети за відродження сталінської моделі суспільства та СРСР, збирання коштів для Придністровської Молдавської Республіки, «антимітинг» 24 серпня 1992 року, що закінчився сутичкою, незаконне пікетування Луганської облдержадміністрації на початку 1993 р. та ін. [4].

Проведення незаконних масових заходів (мітингів, демонстрацій тощо). Активісти окремих ліворадикальних організацій демонстративно уникають будь-яких контактів з органами державної влади та їхніми посадовими особами. Через це вони інколи проводять вуличні акції без завчасного інформування, що викликає симетричну реакцію з боку правоохоронних органів. Згодом задокументовані факти вуличних ексцесів поширюються через ліворадикальні сайти й популярні соціальні мережі з коментарями безпосередніх учасників цих подій або осіб, які їм співчують. В інших випадках незаконні вуличні заходи лівих радикалів супроводжуються сутичками з ультраправими активістами, які так само використовують участь у подібних ексцесах для власної популяризації.

Так, у 2015 р. АСТ виступила проти примусової мобілізації на території України, а також проти намагань влади прикривати війною «закручування гайок» у сфері політичних свобод і демонтажу елементів соціальної держави. 1 травня 2015 р. активістами АСТ і дружніх ліворадикальних спільнот було проведено незаконний антивоєнний мітинг під гаслами «Проти знецінення життя» та «Війна нічого не спише» [5].

Організація навчально-тренувальних таборів. Програма навчання в цих таборах передбачає проведення для активістів занять із політичної теорії, відпрацювання тактик поведінки під час масових заходів, зіткнень із працівниками правоохоронних органів або ультраправими активістами.

Наприклад, анархістами з РКАС було організовано анархо-синдикалістський антифа-рух, для того щоб протистояти ультраправим активістам. У 2000 р. у відповідь на погрози з боку правих радикалів РКАС проводить 9 травня антифашистський патруль. Для цього було створено «Чорну гвардію РКАС», члени якої проходили регулярні тренування. Відтак часто траплялися зіткнення на вулицях, організовані анархо-синдикалістськими «чорногвардійцями» [6].

Щоб протидіяти вуличній агресії ультраправих, члени АСТ налагодили співпрацю з деякими спортивними ініціативами та створили «Пролетарську культурно-спортивну асоціацію» для проведення тренувань із регбі та бойових мистецтв [7].

Руйнування культурно-історичних споруд. Об'єктом агресії ліворадикальних активістів зазвичай стають меморіальні споруди або символічні знаки, які вшановують пам'ять політичних діячів, близьких до праворадикального табору. Такі нелегальні заходи мають здебільшого агітаційно-пропагандистське значення. Повідомлення про них на умовах анонімності поширюються на підконтрольних інформаційних ресурсах для привернення уваги до діяльності конкретної лівацької спільноти.

Так, у червні 2017 р. інтернет-спільнота анархістів «Чорна веселка» сповістила про те, що анархістська група «Махновські діти» закидала фарбою мурал із гетьманом П. Скоропадським. На думку невідомих анархістів, ця акція була проведена через те, що «гетьман Скоропадський грабував український народ». Під дописом було розміщено гасло «Вище, вище чорний стяг! Скоропадський – кат трудяг!» [8].

Розміщення фотографій та персональних даних політичних опонентів у публічному доступі. Для залякування активістів із протилежного політичного табору ліві радикали на наявних інформаційних ресурсах іноді практикують поширення фотографій і текстової інформації, яка стосується осіб, чия діяльність містить загрозу для лівацьких спільнот. Можливість коментування таких інформаційних повідомлень спричинює накопичення агресії, спрямованої проти конкретних осіб, яка в окремих випадках може бути реалізована найбільш непримиренно налаштованими ліворадикальними активістами.

Учинення дій, що завдають безпосередньої шкоди інтересам людини, суспільства й держави. Такі вчинки є аномальними у вітчизняному ліворадикальному середовищі. Прикладом може слугувати вищенаведена «справа одеських комсомольців», коли активістами декількох лівацьких груп було створено стійке злочинне угруповання для задоволення їхніх матеріальних інтересів.

Свою злочинну діяльність вони камуфлювали необхідністю радикальних політичних перетворень, хоча фактично вона являла собою звичайний бандитизм.

У 1999 р. активісти НБП захопили вежу Матроського клубу в місті Севастополі на знак протесту «проти дискримінації російського населення в Криму». Вони вивісили партійний прапор, транспарант «Севастополь – російське місто» та розкидали провокаційні листівки «Кучмо, вдавишся Севастополем!». За участь у цій акції були засуджені п'ятнадцять осіб, які провели у в'язниці п'ять місяців [9].

У листопаді 2014 р., напередодні парламентських виборів у Молдові, було затримано активістів «Боротьби» за підозрою в підготовці масових заворушень проти правої правлячої коаліції [10].

Як бачимо, «асортимент» практик протестної активності лівих радикалів є досить широким. Їхня переважна більшість має ненасильницький характер і спрямовується на задоволення художньо-естетичних запитів активістів лівацьких спільнот. Найрадикальніші з них в окремих випадках здатні переходити від виголошення агресивних гасел до їхнього практичного втілення. Через це час від часу виникають вуличні ексцеси, що супроводжуються виявами хуліганства й груповими порушеннями громадського порядку.

Проте загальна питома вага лівих радикалів у суспільно-політичному житті України є незначною. Лівацькі спільноти суттєво здрібніли, значна кількість їхніх активістів у міру дорослішання відійшли від активної політичної діяльності, а інші розчинилися в близькоспоріднених рухах і організаціях або, використовуючи накопичений досвід, намагаються реалізувати його в більш поміркованих, респектабельних політичних силах. Чимало ліворадикальних спільнот виявилися «соціальною фікцією». Їхні активісти через відсутність ідейно-політичних «герметичних переговородок» вільно циркулювали під різноманітними політичними вивісками, впливаючи на своїх прихильників лише провокаційними епатажними гаслами й закликами. Деякі з ліворадикальних організацій не витримали випробування грошима. Так, розпад «Організації марксистів» значною мірою був спричинений приховуванням її керівництвом від активістів грошової допомоги, отриманої від Лівой партії Швеції [11].

Водночас поглиблення кризових ситуацій в українському суспільстві може активізувати ліворадикальний «вірус», що тимчасово дремає. Це може призвести до катастрофічних спалахів політичного насильства або непередбачуваних вуличних ексцесів. З огляду на це, вивчення діяльності таких спільнот зберігатиме свою актуальність і надалі.

У зв'язку з вищевикладеним, враховуючи, наскільки значну загрозу являє собою політичний радикалізм (особливо революційний) для національної безпеки, громадського порядку, життя і здоров'я громадян, конституційного ладу і правопорядку загалом [12], варто наголосити на святому обов'язку держави захистити суспільство від протиправних діянь радикалів, для чого правоохоронні органи держави повинні застосовувати весь наявний у них арсенал законних інструментів для припинення протиправних діянь радикалів та притягнення винних до юридичної відповідальності згідно з законодавством.

Враховуючи те, що діяльність окремих спільнот, угруповань чи організацій, які проявляють радикальні тенденції, часто супроводжується вчиненням суспільно небезпечних діянь, вітчизняне законодавство містить розгалужену систему норм для протидії таким явищам.

Системний аналіз судової практики та положень Особливої частини КК України дає змогу класифікувати злочини, пов'язані з радикальною діяльністю, на кілька груп за об'єктом посягання.

До першої групи належать злочини проти основ національної безпеки. Ключове місце тут посідає стаття 109 КК України, яка передбачає відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади. Ця норма охоплює найбільш небезпечні форми політичного радикалізму. Поряд з нею знаходиться стаття 110 КК України (Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України). В умовах війни радикалізм нерідко трансформується у пряму співпрацю з ворогом, що кваліфікується за статтею 111 (Державна зрада) або статтею 111-1 (Колабораційна діяльність), Стаття 111-2 (Пособництво державі-агресору), коли ідеологічні переконання стають мотивом для допомоги державі-агресору [13; 14].

Другу групу становлять злочини проти громадської безпеки та громадського порядку. Це відображає перехід від радикальної ідеології до активних насильницьких дій. Сюди слід віднести:

1. Статтю 294 КК України (Масові заворушення);
2. Статтю 295 КК України (Заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку);

3. Статтю 341 КК України (Захоплення державних або громадських будівель чи споруд), що є характерним методом дій під час протестних акцій;

4. Статтю 260 КК України (Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань) [13; 14].

5. Статтю 258 КК України (Терористичний акт). Цю статтю слід виокремити. Не зважаючи на те, тероризм нерідко є наслідком радикалізації, юридично він відрізняється від екстремізму специфічною метою – порушенням громадської безпеки та залякуванням населення для впливу на прийняття рішень органами влади [15].

Третю групу формують злочини, що посягають на конституційні принципи рівноправності громадян. Важливим інструментом тут є стаття 161 КК України, що передбачає відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їхньої расової, національної належності, релігійних переконань тощо. Також сюди відносяться стаття 436-1 (пропаганда тоталітарних режимів) та стаття 436-2 (виправдовування збройної агресії РФ), які окреслюють межі допустимого політичного плюралізму [13; 14].

Окрім кримінально-правового аспекту, правопорушення, пов'язані з проявами екстремізму, можуть кваліфікуватись як адміністративні (наприклад, ст. 173 КУпАП – Дрібне хуліганство, або ж ст. 173-3 КУпАП – виготовлення та пропаганда георгіївської (гвардійської) стрічки тощо), що дає можливість застосовувати заходи впливу на ранніх етапах [16].

Також важливим є конституційний контроль: стаття 37 Конституції України прямо забороняє діяльність партій та організацій, дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності, незаконне захоплення влади чи пропаганду насильства [17].

Таким чином, чинне законодавство пропонує достатньо інструментів для реагування на радикальні виклики. Проте боротьба з цими явищами не повинна обмежуватись лише каральними заходами. Необхідна комплексна державна політика, що включає активні превентивні заходи: освітні програми, контрпропаганду в медіа та соціальні проєкти, спрямовані на моніторинг і запобігання радикалізації суспільства ще до моменту вчинення злочину.

Таким чином, підсумовуючи викладене, слід сказати, що у результаті проведеного дослідження при дійшли таких основних **висновків**:

1. Політичний радикалізм – це суспільна ідеологія та політична практика, що прагне швидкого здійснення докорінних змін у багатьох сферах суспільного життя із використанням різних методів, у т.ч. протиправних і насильницьких.

2. Фундамент ідеології політичного радикалізму заклав Ж.Ж. Руссо, який у середині XVIII ст. за допомогою теорії природного права і суспільного договору обґрунтував теорію народного суверенітету, право народу на управління державою і навіть т.зв. «право на повстання», тобто надзвичайно радикальні і навіть революційні ідеї, особливо для часів абсолютної монархії і традиційного суспільства.

3. З часів Ж.Ж. Руссо політичний радикалізм значно розвинувся і трансформувався. Водночас, у межах цієї праці важливу роль відіграє поділ радикалізму на правий і лівий, при цьому основну увагу приділено останньому.

4. Варто визнати, що рівень радикалізму у сучасному українському суспільстві є вельми високим. При цьому, попри ту обставину, що все більших масштабів набуває саме правий радикалізм, а лівий радикалізм поступово втрачає свої позиції, прояви останнього все одно залишаються гідними уваги.

5. До числа основних досить поширених нелегальних форм лівого радикалізму слід віднести насамперед такі: а) проведення незаконних масових заходів (мітингів, демонстрацій тощо); б) організація навчально-тренувальних таборів для радикалів; в) руйнування культурно-історичних споруд; г) розміщення фотографій та персональних даних політичних опонентів у публічному доступі; ґ) учинення дій, що завдають безпосередньої шкоди інтересам людини, суспільства й держави тощо.

6. Як свідчить досвід історії та сучасності, радикалізм, за самою своєю сутністю, таїть у собі значну загрозу для правопорядку, національної безпеки, конституційного ладу, життя і здоров'я громадян та інших значних суспільних цінностей. Тож, держава має вживати комплексних заходів для недопущення сплеску злочинності, якими би гаслами вона не прикривалася. При цьому, важлива роль належить превентивним, припиняючим і ретрибутивним заходам, здійснюваним правоохоронними органами держави згідно з законом для захисту правопорядку, суспільства і держави від протиправних посягань.

Перспективним напрямком подальшої розробки цієї проблематики слід вважати дослідження інших форм і видів політичного радикалізму, зокрема легальних проявів лівого радикалізму, сутності, ества та проявів правого радикалізму, а також основних засад реакції держави на діяння радикалів для забезпечення порядку і безпеки суспільства тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кухта Б. Радикалізм політичний / Політична наука: словник: категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 368-369.
2. Руссо Ж.Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Український переклад з французької та коментарі О. Хома. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.
3. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. : проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с.
4. Голобуцький О.П. Політичні партії України / О.П. Голобуцький та ін.; ред. В.М. Якушик; Національний університет «Києво-Могилянська академія», Центр суспільно-політичних досліджень. Київ: Кобза, 1996. 144 с.
5. Анархо-першотравень закінчився сутичкою з «автономними націоналістами» (2015). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oaQScY8RxKw> (дата звернення: 02.11.2025).
6. Махновці наших днів. Репортаж з епіцентру українського анархізму (2014). URL: http://xpress.sumy.ua/articles/3187/#box_comments/ (дата звернення: 02.11.2015).
7. Що таке Автономна спілка трудящих? (2011). URL: <http://avtonomia.net/about/> (дата звернення: 02.11.2025).
8. Анархістська група «Махновські діти» закидала фарбою мурал з Скоропадським (2016). URL: <https://www.facebook.com/blackrainboworg/photos/a.790035317731055.1073741827.790010661066854/1115045275230056/?type=3> (дата звернення: 02.11.2025).
9. 1999. Захоплення Вежі моряків. Севастопіль (2005). URL: <http://artprotest.org/cgi-bin/news.pl?id=3331> (дата звернення: 02.11.2025).
10. ЗМІ повідомили імена затриманих у РМ громадян Росії та України (2014). URL: <https://newsmaker.md/rus/novosti/smi-soobshchili-imena-zaderzhannyh-v-rm-grazhdan-rossii-i-ukrainy-4274/> (дата звернення: 02.11.2025).
11. Від дрібних шахраїв до вбивць. Нарис про політичну еволюцію сталіністів на прикладі організації «Боротьба» (2014). URL: <https://www.nihilist.li/2014/06/19/ot-melkih-moshennikov-do-ubijts-ocherk-o-politicheskoy-e-volyutsii-stalinistov-na-primere-organizatsii-borot-ba/> (дата звернення: 02.11.2025).
12. Кононенко Ю.С., Джолос С.В. Держава і революції : монографія. Черкаси: Видавець О.М. Третьяков, 2022. 316 с.
13. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 27.11.2025).
14. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 12-те видання, перероблене та доповнене. Київ: Дакор, 2023. 1376 с.
15. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 25. Ст. 180. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 27.11.2025).
16. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 27.11.2025).
17. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 27.11.2025).